Mihaela MARCU, Universitatea din Craiova

TERMINOLOGIA GRAMATICALĂ ROMÂNEASCĂ DIN PERIOADA 1757-1828

Având ca obiect cercetarea cuvintelor şi expresiilor cu sens specializat aparţinând primelor gramatici ale limbii române, lucrarea de faţă îşi propune să se înscrie ca o contribuţie la istoria metalimbajului, în general, la studiul terminologiei ştiinţifice româneşti, în special. În demersul nostru ne vom opri la trei lucrări normative ale perioadei 1757-1828: *Gramatica rumânească* (1757) a lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, prima gramatică a limbii române scrisă în limba română, *Observaţii sau băgări dă seamă asupra regulelor şi orînduelelor gramaticeşti (1787*) a lui Ienăchiţă Văcărescu şi *Gramatica românească* (1828) a lui Ion Heliade Rădulescu, care marchează începutul procesului de modernizare a studiului gramatical românesc. Pornind de la descrierea generală a nomenclaturii utilizate de fiecare gramatician român, vom urmări practic procedeele aplicate de autorii de gramatici în procesul de creare, îmbogăţire şi perfecţionare a terminologiei: împrumut sau calc lexical. Analiza acestor procedee din perioada de formare a românei moderne, sintetizează cele mai importante fenomene de evoluţie.

Gramatica rumânească a lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul este o dovadă evidentă a dificultăţilor întâmpinate de primii gramaticieni români atât în determinarea regulilor gramaticale ale limbii române, cât şi în privinţa creării sau adaptării terminologiei de specialitate existente în alte limbi. Terminologia lui este greoaie, obţinută în special printr-o acumulare de calcuri. Există chiar o anumită cronologie a etapelor parcurse în crearea nomenclaturii gramaticale: cele mai vechi cuvinte specifice s-au format prin calchierea terminologiei gramaticale greceşti, peste acestea s-au suprapus ulterior termenii rezultaţi din contactul cu gramaticile latineşti sau slavone.

Rezultatul acestei acţiuni se poate observa în *Gramatica rumânească*[1] a lui Eustatievici prin obţinerea unor termeni ca:

— *în loc de numele* (= pronumele, p. 30),
— *spregrăirea* (=adverbul, p.30),
— *înainte – punerea* (=prepoziţia, p. 30),
— *plecare* (=declinare, p. 32),
— *neamul* (=genul, p. 31),
— *căderea* (=caz, p. 32),
— *faţă* (=persoană, p. 42),

categorie gramaticală întâlnită atât în secţiunea consacrată pronumelui, cât şi în cadrul flexiunii verbale.

Există în gramatica lui Eustatievici Braşoveanul situaţii în care un termen are mai multe sensuri. Astfel, în ILRLV, la pagina 479, termenul **cuvânt** este interpretat ca *propoziţie*, avându-se în vedere definiţia gramaticii. Constatăm însă că acelaşi termen este folosit de Dimitrie Eustatievici Braşoveanul şi cu înţelesul de *cuvânt*, *vorbă,* în cuprinsul capitolului referitor la ortografie. Oferim spre exemplificare situaţiile pe care autorul gramaticii din 1757 le comentează la paginile 15, 16, 18, 19:

> ,,Întru începutul *cuvîntului* loc nu are, dar întru cuvinte greceşti prea ales să scrie *o* lăteţ". ,,Să cuvine să să scrie cu slove mai mari întru început: 7. Tot *cuvîntul* cel ce mai mare însemnare are decît acelea întru carele este aşezat, precum: Ce nu mi-ai dat, Ia-m . Al tău cu tine, Cap deşert". ,,Tot *cuvîntul* care este de o slovenire acela ca să se însemneze cu oxia trebuieşte, precum: sun" . ,,*Cuvintele* cele de doao sloveniri, slovenirea cea din întîi cu oxia să însemnează, precum: marea".

Putem completa, de asemenea, lista termenilor gramaticali din ILRLV şi prin discutarea

BDD-A3385 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:58 UTC)

termenului **înțelegere,** menționat în lucrarea sus-amintită numai cu sensul de,, frază**"** : **,,***înțelegere* << frază >>(EG, 83)" (ILRLV, p. 479) . În cuprinsul gramaticii din 1757, Eustatievici Braşoveanul foloseşte *înțelegere* şi cu semnificația de ,,sens, desluşire" :

> ,,Ce sânt cele ă =slovele şi de obşte ? Sânt cele ce, şi altele, fața 4 (fața 4: Sânt cele ce întru stih lungi şi scurte a fi pot, (p.13). Întru *înțelegerea* aceasta, cum este slova cea din întâi ? Mare "(p. 29) .

Fiind o operă de pionerat în domeniul formării nomenclaturii gramaticale este uşor de observat că lucrarea lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul foloseşte numeroşi termeni specializați obținuți prin calchiere; dar alături de acest procedeu care face ca stilul gramaticii sale să fie greoi, iar pe alocuri obscur, Eustatievici foloseşte şi un număr relativ mare de neologisme propriu-zise, cele mai multe de origine latină şi greacă.

În partea a treia a gramaticii, *Pentru sintaxis*, termenul neologic este dublat de structura obținută prin calchierea lui, din aceeaşi dorință de a se face înțeles:

> „Din aceasta singurimea cuvîntului acestuia *sintaxis*; în rumânescul dialect se cuvintează *încheiere*"[2].

Neologismele abundă însă în partea consacrată prozodiei. Explicația utilizării neologismelor ar consta în faptul că Eustatievici se vede pus pentru prima dată în fața unor termeni speciali pe care nu i-a mai putut calchia. Urmarea a fost acceptarea ca atare a acestor termeni pe care a încercat totuşi să-i adapteze la sistemul fonetic şi morfologic al limbii române: **epicesc, liricesc, didacticesc** (p.141); multe neologisme, de proveniență neogreacă mai ales, sunt însă folosite cu aspectul lor fonetic originar: **epicon, liricon, imnos, monostihon, distihon** (p. 141).

În mod firesc, Eustatievici Braşoveanul, care alcătuia pentru prima dată în cultura română o astfel de lucrare, nu putea fi original. El a trebuit să împrumute şi să adapteze limbii române terminologia acestei discipline, de aceea frazele lui Eustatievici, pline de calcuri, sunt greoaie şi uneori aproape de neînțeles. Având ca model gramatica slavonă a lui Smotrițki, cât şi pe cea latină a lui Molnar şi unele modele greceşti, numeroase calcuri din terminologia lui gramaticală au fost create după termeni corespunzători din aceste trei limbi.

Aceleiaşi dorințe de a transforma limba română într-un instrument capabil să exprime integral ştiința şi cultura poporului i-a fost consacrată şi cartea lui Ienăchiță Văcărescu, *Observații sau băgări de seamă asupra regulelor şi orînduielilor gramaticii româneşti*. Publicată în acelaşi an, 1787, la Râmnic şi la Viena, această gramatică era destinată atât şcolarilor din Țara Românească, cât şi românilor transilvăneni. Chiar în prefața lucrării sale, Ienăchiță Văcărescu constată inexistența unei terminologii ştiințifice în limba română: ,,lipsesc din limba noastră toți termenii ştiinții"[3] şi este adeptul introducerii neologismelor.

Dar boierul muntean păstrează în nomenclatura gramaticii sale unele calcuri (**cădere** = caz, **grai** = verb**, înjugare** = conjugare), identice cu cele create de Eustatievici, deşi nu cunoscuse lucrarea anterioară a dascălului braşovean. Faptul se explică prin modul apropape identic în care autorii de gramatici ai vremii îşi alcătuiau terminologia: cuvintele româneşti calchiațe trebuiau, în mod firesc, să fie aceleaşi sau aproximativ aceleaşi la toți cărturarii epocii respective, fie că erau traduse după termenii greceşti sau latineşti, fie că erau copii ai termenilor corespunzători slavoni, la rândul lor calchiați după cei greceşti sau latineşti.

Cu ajutorul acestei nomenclaturi vechi gramaticale, Văcărescu explică noua terminologie pe care o introduce:

> *pronome,* adică *pronume*, *verbu*, adică *graiu*, *partițipie*, adică *părtăşire*, *propozițione* adică *propunere*, *congiunțione*, adică *legare* .

Folosind pentru prima parte a gramaticii sale un model italian, această limbă va fi adoptată „ca normă generală pentru nomenclatura gramaticală"[4].

Termenii de proveniență italiană sunt uneori adaptați fonetic sau morfologic la limba

BDD-A3385 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:58 UTC)

română, sau, numai fonetic, după latină:

grammatica (p. 2), *nome* (p.6), *pronome* (ib.), *sostantivu* (p.33), *propoziţione* (=prepoziţiile, pe care le împarte în : *semplici* şi *composte* (p. 86); *soghet* (=subiect, p. 58).

În partea a doua a gramaticii din 1787, predomină împrumuturile de origine greacă, unii termeni nefiind adaptaţi la structura morfologică a limbii române**: syndaxis** (p. 13); **difthongul** (p. 15), **sylabe** (p. 16**), lexis** (=cuvânt) (ib.), figuri gramaticale: **éllipsis, pleonázmu, syllipsis, yperbatu** (p. 125); tipuri de **yperbatu: anastofi, tmisis, parenthesis, synhis, anacoluthon** (p. 130). Alături de împrumuturi italiene şi greceşti,

„există şi un număr redus de termeni gramaticali slavoni, reprezentînd elemente din terminologia tradiţională slavonă folosită în învăţămîntul ţărilor româneşti"[5]

Nomenclatura slavonă este reprezentată prin:

— **slovă** =literă, sunet, p. 13,
— **glasnice** = vocale, p. 14,
— **neglasnice** = consoane, p. 14,
— **slomnirea** = silaba, p. 16.

O altă trăsătură care caracterizează nomenclatura creată de Ienăchiţă Văcărescu este tendinţa de a însoţi termenii neologici cu traducerea lor românească. Astfel apar fomaţii:

„*dativă* adică *dătătoare, nominativă* adică *numitoare, ghenitivă* adică *nemuitoare, acuzativă* sau *pricinuitoare, vocativă* sau *chemătoare, ablativă*, adică *aducătoare*" (p. 20); „*transitive* sau *strămutătoare, intransitive*, adică *nestrămutătoare*" (p. 57).

Aşadar, termenul neologic este folosit mai ales ca titlu, fiind abandonat adeseori în cursul expunerii, preferându-i-se echivalentul cu aspect mai românesc. O ilustrare a atitudinii timide manifestată de Văcărescu faţă de împrumut oferă partea de descriere a verbului, care, spre deosebire de cea a numelui, totuşi este mai bogată în neologisme.

Pentru denumirea modurilor, Ienăchiţă Văcărescu introduce termenii neologici, *indicativ* etc., pe care-i explică prin calcuri: „moda *indicativă* adică *arătătoare* sau *hotărîtoare, imperativă* adică *poruncitoare*" etc. (p. 61). Stabilind relaţia dintre moduri şi timpuri, boierul muntean foloseşte numai neologismul: „Moda *indicativă* are *timpi* şase" (p. 61), pentru ca, în paginile în care descrie paradigmele, să revină la întrebuinţarea ambilor termeni: „modă *hotărîtoare* sau *indicativă*" (p. 62) şi în final, să prefere termenul calchiat: „modă *hotărîtoare*" (p. 67).

Analizând terminologia lingvistică folosită de Ienăchiţă Văcărescu, constatăm predominarea termenilor de origine italiană, pe planul al doilea stând termenii de origine grecească. Văcărescu este, de fapt, un promotor al curentului italienizant în cultura românească.

Interesul şi importanţa gramaticii din 1828 scrise de Ion Heliade-Rădulescu faţă de lucrările similare ale perioadei sfârşitului secolului al XVIII-lea şi începutului veacului următor, constau în bună parte şi în termenii lingvistici utilizaţi şi puşi în circulaţi şi care formează baza terminologiei gramaticale moderne.

„Lexicul lingvistic întrebuinţat de Heliade în această lucrare, cuprinde, ca şi gramaticile predecesorilor săi, termeni tradiţionali, creaţii proprii şi neologisme, calcuri şi împrumuturi directe; acestea din urmă sunt mai numeroase şi mai ales mai cu îndrăzneală întrebuinţate decât în lucrările similare anterioare. Aspectul modern al gramaticii lui Heliade derivă din faptul că el foloseşte pentru un mare număr de concepte numai termenul neologic stabilind, eventual, echivalenţe cu termenul mai vechi" [6].

Aşadar, nomenclatura gramaticii din 1828 este alcătuită, în mare parte, din termeni tehnici împrumutaţi din limbile franceză, italiană, latină sau greacă.

Exemple: *adjectiv* (p. 115); *numeral* (p. 133); *pozitiv* (p. 135); *superlativ* (p. 135); *adverb* (p. 83, 85, 211); *articol* (p. 135); *caz* (p. 95); *nominativ*, *ghenitiv, dativ, acuzativ, vocativ, ablativ* (p. 95- 97) ; *declinaţie* (p. 97); *substantiv* (p. 147); *activ, pasiv* (p. 147); *unipersonal* (p. 151); *vocală* (p. 369).

BDD-A3385 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:58 UTC)

Alături de elementul neologic, Heliade apelează însă şi la termeni preluaţi de la predecesori sau la termeni pe care-i creează el însuşi, de obicei, prin metoda calcurilor:

căderе =caz , p.95; *singurit* **=** singular, *înmulţit* = plural ,p. 93; *neam* =gen, p. 93; *bărbătesc* = masculin, *femeiesc*=feminin , p. 93; verb *ajutător***=** auxiliar ,p. 43; *răsfrîngător* = reflexiv, p. 147; *strămutător* =tranzitiv, *nestrămutător* **=**intranzitiv, p.149; *zicere* =cuvânt, p. 75 etc.

Adeseori, neologismul, care la Heliade pare a fi mai bogat decât în lucrările normative apărute până atunci, este explicat în paranteză sau legat disjunctiv cu un echivalent deja introdus în limbă, mai bine cunoscut şi mai bine motivat:

verbe *active* (de *lucrare*), *pasive* (de *patimă*) (p. 147); *aucsiliare* au *ajutătoare* (p. 151); *vocalele* sau *glasnicile* (369) etc.

Mai rar echivalarea ia forma unei explicaţii ca în:

„*prepoziţii*, care va se zică *puneri înainte* (p. 81); *ziceri de fiinţe* sau mai pe scurt, *substantive* (p. 77)".

În afara echivalenţelor sau a explicaţiilor de felul celor de sus, Heliade nu recurge decât în cazuri cu totul izolate la mai mulţi termeni pentru acelaşi concept gramatical :

,, Acestea la *căderi* rămîn' fără a şi schimba termenul, afară de cele femeieşti, care în *cazul* Ghenitivu şi Dativu …" (p. 119).

Sub influenţa modelului străin, Heliade atribuie prin calc sensuri noi unor termeni mai vechi, ale căror sensuri dispăruseră deja din limbă. De pildă, **cuvânt** desemnează, ca şi în gramatica lui Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, în sens mai larg noţiunea de *propoziţie* :

...când aducu zicerile şi zicu *Economia este muma îndestuleri,* atunci facu un *cuvântu* sau o *propoziţie*" (p.75).

Zicere, utilizat în loc de **cuvânt, vorbă,** este considerat de Valeria Guţu - Romalo o creaţie personală a lui Heliade :

,,Nu e lipsit de interes să relevăm că *zicere* e o inovaţie lexicală personală pe care Heliade o regretă în *Critica*, constatând totodată marea ei răspândire ..." [7].

Afirmaţia făcută de autorul însuşi în volumul *I* din *Litteratura . Critica* :

,,… din păcatele mele … în toate clasile de gramatică română dintr-un capăt la celălalt al ţerei, *vorbele* s-au făcut *ziceri* " (p. 18 - 19)

arată că Heliade cunoştea termenul, deci nu-l putea crea el pentru prima dată. Dealtfel, **zicere** pentru **cuvânt** este utilizat atât de Eustatievici Braşoveanul în 1757, cât şi de Diaconovici - Loga în gramatica sa din 1822 .

Neadaptarea împrumuturilor directe utilizate în gramatică este o problemă ce-l nemulţumeşte pe Heliade, care recomandă:

,, *sujet* ar fi mai facil de pronunţat decît *subjet***",** ,, *predicat* mai potrivit decît traducţia sa *prezis***"** [8].

Uneori, termenii împrumutaţi nu sunt adaptaţi nici sub aspectul genului, fiind consideraţi ca neutri : explicaţia pe care o dă Heliade se referă la modelul grecesc:

„Preocupat de limba hellenică în care aceste vorbe sunt de genere neutru, am dat pe atunci şi cu character de neutru substantivului şi la plural se vede: *substantive materiali, ideali*, unde acum zic: *substantivi materiali* etc."[9]

Gramatica din 1828 rămâne definitorie pentru activitatea de formare şi răspândire a unei terminologii gramaticale neologice, moderne, în spiritul celei folosite astăzi.

BDD-A3385 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:58 UTC)

NOTE

[1] Dimitrie Eustatievici Braşoveanul (1969), *Gramatica rumânească*, Ediţie, studiu introductiv şi glosar de N. A. Ursu, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

[2] Ibidem, p.90.

[3] Ienăchiţă Văcărescu (1787), *Observaţii sau băgări de seamă asupra regulelor şi orînduielilor gramaticii româneşti*, Viena, p.19.

[4] Lazăr Şăineanu (1895), *Istoria filologiei române*, ediţia a II-a, Bucureşti, p. 95.

[5] Ştefan Munteanu, Vasile Ţâra (1983), *Istoria limbii române literare*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică, p. 508.

[6] Ion Heliade Rădulescu (1980), *Gramatica românească*, Ediţie şi studiu de Valeria Guţu-Romalo, Bucureşti: Editura Eminescu, p.523.

[7] Ibidem, p.449.

[8] Ion Heliade Rădulescu (1860), *Litteratura. Critica*, vol. I, Bucureşti , p. 45.

[9] Ibidem, p.13.

REFERINŢE BIBLIOGRAFICE

Mariana Costinescu (1979), *Normele limbii literare în gramaticile româneşti*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.

Ion Coteanu, Ion Dănăilă (1970), *Introducere în lingvistica şi filologia românească*, Bucureşti: Editura Academiei.

Ion Gheţie, *Ion Heliade Rădulescu şi unificarea limbii române literare*, în LR ,XXI, (1972), nr. 2, p. 91-102.

Ion Gheţie (1997), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532 - 1780)*, Bucureşti: Editura Academiei Române (ILRLV).

Romulus Ionaşcu (1914), *Gramatici români. Tractat istoric. Despre evoluţia studiului gramaticii române de la 1757 până astăzi*, Iaşi.

ABSTRACT

The topic of the present paper is the study of the words and phrases with specialized meaning, pertaining to the first Romanian grammars (the period between 1757, when the first Romanian grammar written in Romanian was pubished, The Romanian Grammar, Gramatica rumaneasca, by Dimitrie Bratoveanul, and in 1828, when I. H. Radulescu's Romanian Grammar was published). Thus, this paper is meant to be a contribution to the history of metalanguage in general, and to the research of the Romanian scientific terminology, in particular. Beginning with the general description of the terminology used by each Romanian grammarian, we shall, actually, present the devices employed by the grammarians in the process of creating, enriching and improving the terminology: loan words or lexical calques. The analysis of these devices, starting with the period of the formation of modern Romanian, synthesizes the most important linguistic phenomena.

BDD-A3385 © 2009 Editura Europlus

Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:54:58 UTC)